

Дуркалевич В. В.,
кандидат філологічних наук,
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

КАЗКА ЯК ТЕКСТ (ДО ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРАЛЬНО-СЕМІОТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ)

Казка є об'єктом численних наукових студій, що належать до різноманітних теоретико-методологічних парадигм, прихильники яких відкривають специфіку її (казки) сутності у властивий лише для них спосіб бачення проблеми й за допомогою відповідного типу дослідницького інструментарію. Звернемо увагу на те, що феномен казки посідає одне із ключових місць у контексті структурально-семіотичного напрямку літературознавчо-культурологічних досліджень. Присутність казкоцентричної проблематики у цьому випадку проявляється, з одного боку, шляхом відкритої безпосередньої репрезентації, з іншого, – як репрезентація опосередкована. Пишучи про обидва типи репрезентації, маємо на увазі вихідну інтерпретаційну матрицю В. Проппа та її трансформаційні моделі, розроблені іншими дослідниками. У запропонованій статті спробуємо, по-перше, представити динаміку функціонування згаданої репрезентаційної діади; по-друге, спроектуємо основні положення структурально-семіотичної інтерпретаційної матриці (конкретніше – лотманівський її варіант) на казку, тобто розглянемо казку як один із вагомих текстів семіотичного простору культури.

Як зауважує Б. Овчарек: “Свідомість окремішності оповіді не є чимось новим. До справи кажучи, засновки про конструкції фабул, трагедії й епосу знаходимо вже у Аристотеля, у його працях в галузі риторики; однак методологія теорії оповіді сформувалася лише на ґрунті т. з. структурального аналізу нараційних текстів. Ініціатива з цієї точки зору належить, безперечно, В. Проппові, а його спроби побудувати граматику чи, як він сам це називає, морфологію чарівної казки, важко переоцінити” [15, 8]. У центрі “морфологічної” моделі дослідження чарівної казки, яку висунув у 1928 році В. Пропп, перебувають чотири ключових положення, а саме:

1. Постійними, стійкими елементами казки є функції персонажів, незалежно від того, ким і як вони виконуються, вони утворюють основні складові частини казки.

2. Кількість функцій, властивих чарівній казці, обмежена.

3. Послідовність функцій завжди однакова.

4. Усі чарівні казки однотипні за своєю будовою [10, 20 – 22].

Можливість формулювання представлених вище положень виникло у результаті переструктуризації опозиції мотив/функція, надаючи першочергового значення поняттю функції. Саме категорія функції, на думку В. Проппа, дозволила виявити й охарактеризувати природу системності чарівної казки й розкрити механізми закономірності її репрезентації. Як наголошує сам В.

Пропп, кристалізація застосовуваного ним методу аналізу чарівної казки виникла у результаті опрацювання емпіричного матеріалу, матеріал був найважливішою підказкою для відповідного типу його (матеріалу) метаопису. Можна стверджувати, що поява такої надзвичайно важливої кореляції, як емпіричний матеріал – метамова (у випадку праці “Морфологія (чарівної) казки”) виникла у результаті актуалізації системного типу мислення, притаманного для гуманістичної й природничої парадигм початку ХХ століття. У, значною мірою, авторефлексивній статті під назвою “Структурне й історичне вивчення чарівної казки” В. Пропп відкриває специфіку відмінності осмислення емпіричного матеріалу, характер ж цієї специфіки, як буде видно із подальшої цитати, яскраво вписується у радикально відмінну (бо збудовану на пошуку внутрішньої системності явища) від попередніх наукову візію окресленої проблематики: “Чому ж Афанасьєв й інші вважають ці казки різними? Цілком очевидно, що Морозко, лісовик і ведмідь у різній формі здійснюють один і той сам вчинок. Афанасьєв вважає ці казки різними, бо вважає, що діють різні персонажі. Мені ж здалося, що казки ці однакові тому, що однакові вчинки дійових осіб. Я зацікавився цим і почав вивчати й інші казки з точки зору того, що у казці взагалі роблять персонажі. Так, шляхом входження у матеріал, а не шляхом абстракцій, народився дуже простий метод вивчення казки за вчинками діючих осіб незалежно від їхньої зовнішності. Вчинки дійових осіб, – продовжує В. Пропп, – їхні дії я назвав функціями. Спостереження, здійснене над казками про ображувану падчерку, виявилось тим кінцем, за який можна було вхопити нитку й розмотати весь клубок. Виявилось, що й інші сюжети засновані на повторюваності функцій й що у кінцевому результаті усі сюжети чарівної казки побудовані на однакових функціях, що усі чарівні казки однотипні за своєю будовою” [11, 569]. Згадана вище стаття виникла у результаті полеміки В. Проппа й К. Леві-Стросса (див. відповідні статті – “Сруктурне й історичне вивчення чарівної казки” та “Структура і форма”, а також обговорення цієї полеміки [9]), яка розгорнулася навколо таких вузлових методологічних точок, як формалізм/структуралізм та історія/структура. На думку К. Бремона, основна заслуга (“геніальність Проппа” [2, 430]) автора “Морфології казки” полягає не у тому, що у всіх аспектах науковець знаходить правильне розв’язання, але у тому, що для його дослідницького підходу властива відкритість проблематики, відкритість на подальшу трансформацію й модифікацію основних теоретико-методологічних положень. К. Бремон виокремив вісім пунктів, у яких послідовно висвітлює, з одного боку, низку суперечностей, з іншого, – інтерпретаційний потенціал теорії чарівної казки В. Проппа:

1. Рівень подій, які розповідаються/проблема визначення статусу розповідаючого дискурсу.

2. Вчинки персонажів як єдині носії наративних функцій/проблема статусу персонажів й ролі оточення, у якому розгортаються події.

3. Функція вчинку у розгортанні сюжету/статус інших семантичних характеристик вчинку, що є носієм функцій.

4. Однолінійна послідовність пов'язаних функцій/статус існування парадигми функцій.

5. Послідовність функцій, що творять сюжетний “хід” (ланцюг із тридцяти одного елемента)/статус ієрархізації типів синтагматичних одиниць.

6. Строга фіксація послідовності вводу функцій/статус динаміки й комбінаторики функцій, об'єднаних у діади й тріади.

7. Проблема сегментації сюжету й інвентаризації функцій/статус верифікації “інтуїтивно-догматичної” позиції дослідника.

8. Послідовність функцій як структурний атрибут чарівної казки/статус проективного потенціалу цієї моделі у царині загальної граматики розповідних текстів [9, 430 – 431].

Представлені вище аспекти стали вагомим імпульсом для подальших студій у царині дослідження наративних текстів. Ця дослідницька тенденція виразно проявилася у теоретико-методологічних пошуках А. Дандеса, А. Греймаса, К. Бремона, Р. Барта, Ц. Тодорова та ін. У контексті нових рефлексійних парадигм вихідна інтерпретаційна модель В. Проппа зазнала значних модифікацій, що полягали, з одного боку, у розширенні структури мінімального наративного висловлювання (наприклад, суб'єктно-предикативна модель Ц. Тодорова), з іншого, – у редукції кількісного його компонента (наприклад, комбінаторно-редукційна модель А. Греймаса). Не варто також забувати й про те, що дослідження В. Проппа не кристалізувалися у комунікативному вакуумі, вони є своєрідним втіленням найтипівіших тенденцій гуманістики зламу століть. Саме тому у контексті наукових праць прізвище автора “Морфології казки” найчастіше згадується поряд із таким ключовими фігурами структурально-семіотичного дискурсу, як Ф. де Соссюр та К. Леві-Стросс. Як слушно підсумовує К. Бартніцкий: “[...] праці де Соссюра, Проппа і Леві-Стросса визначили напрямки для структуральних теорій, які від класичної риторики перейняли завдання створення лінгвістики дискурсу. Де Соссюр визначив правила синхронного аналізу. Пропп сконструював модель формальної будови чарівної казки, що зробило можливим перехід від лінгвістики речення до лінгвістики оповідання, яке можна вважати за “велике речення”. Серйозне потрактування структури Леві-Строссом уможливило впровадження поняття “описових ділянок” тексту: як на речення можна дивитися із різних точок зору (фонології, граматики чи семантики), так само і в тексті можна відрізнити елементи нараційні (поверхневі структури) від елементів семантичних (глибокі структури)” [13, 30 – 31]. На підставі представленого вище матеріалу можна стверджувати, що теоретичні положення, запропоновані В. Проппом у “Морфології казки”, виконують, щонайменше, дві глобальні функції: по-перше, репрезентують злам теоретико-методологічного мислення епохи, по-друге, активно впливають на генерування нових інтерпретаційних моделей, що розгортаються навколо проблеми універсальної наративності. За таких умов казка, з одного боку, набуває статусу взірцевої матриці для різноманітних типів наративних практик, з іншого, – виконує роль генеративної схеми для модифікацій практик інтерпретаційних. Зауважимо, однак, що характерною рисою обидвох вказаних аспектів є

акцентація уваги на іманентній автономії казки як абстрагованого, значною мірою позаконтекстуального, позбавленого інтерсуб'єктивного характеру об'єкта наукових спекуляцій. Нижче спробуємо розглянути феномен казки крізь призму семіотичної візії культури й мистецтва, конкретніше – спробуємо проаналізувати специфіку його функціонування крізь призму основних теоретико-методологічних положень Ю. Лотмана.

1. “З точки зору вивчення культури, існують лише ті повідомлення, які є текстами. Усі інші ніби не існують й не беруться до уваги дослідниками. У цьому розумінні можна сказати, що культура є сукупністю текстів або у складний спосіб побудований текст” [8, 28]. Продовжуючи розвивати цю тезу, можна прийти до висновку, що казку варто вивчати, щонайменше, у перспективі двох напрямків: по-перше, як окремих автономний текст; по-друге, як один із субтекстів культури, розташований у складній ієрархічній системі значень.

2. “Поняття тексту – у тому значенні, яке надається йому при вивченні культури, – відрізняється від відповідного лінгвістичного поняття. Вихідним для культурного розуміння тексту є власне той момент, коли сам факт лінгвістичного вираження перестає сприйматися, як достатній для того, щоб висловлювання перетворилось у текст” [8, 25]. Представлене положення спонукає до пошуку тих диференційних характеристик, за допомогою яких відбувається актуалізація казки як вагомого чинника культурного простору тієї чи іншої спільноти.

3. “Усвідомлюючи певний об'єкт як текст, ми таким чином припускаємо, що він якимсь чином закодований, презумпція кодованості входить у поняття тексту. Однак сам цей код нам невідомий – його ще потрібно реконструювати, відштовхуючись від даного нам тексту” [7, 60]. Казка, отже, повинна сприйматися як текст, що підпорядковується загально-текстуальному принципів кодованості. Питання, натомість, полягає у тому, у який спосіб відбувається перебіг шифрувально-дешифрувальних процесів у силовому полі комунікативної ситуації казка – адресант/адресат.

Актуалізоване – ідентифіковане реципієнтом як текст – повідомлення починає багатоаспектно проявлятися у контексті культури завдяки складній системі функцій, серед яких:

1. Спілкування між адресантом й адресатом.
2. Спілкування між аудиторією і культурною традицією.
3. Спілкування читача із самим собою.
4. Спілкування читача з текстом.
5. Спілкування між текстом і культурним контекстом.

Поліфункціональність тексту можна вважати ключовим аспектом динамізації та диференціації комунікативного акту, адже за таких умов “[...] текст постає перед нами не як реалізація повідомлення якоюсь однією мовою, – підкреслює Ю. Лотман, – але як складне упорядкування, що зберігає різноманітні коди, здатне трансформувати отримувані повідомлення й породжувати нові, – як інформаційний генератор, наділений рисами інтелектуальної особистості. У зв'язку з цим, – продовжує дослідник, –

змінюється уявлення про відношення споживача і тексту. Замість формули “споживач дешифрує текст” можлива більш точна – “споживач спілкується з текстом”. Він контактує з ним. Процес дешифрування тексту надзвичайно ускладнюється, втрачає свій одноразовий й кінцевий характер, наближаючись до знайомих нам актів семіотичного спілкування людини з іншою автономною особистістю” [5, 90]. Проаналізувавши представлені тези Ю. Лотмана, можна стверджувати, що будучи одним із адекватно актуалізованих текстів культури, казка набуватиме статусу репрезентативної соціо-культурної системи, завдяки якій поглиблюється формування мовної, ментальної, національної, культурної, нарративної ідентичності. Казка стає текстом із підвищеним смислоутворювальним й ідентифікаційним потенціалом, що, з черги, перетворює процес спілкування у людинотворчий інкультураційний акт. Феномен культуротворчого й людинотворчого потенціалу казки увиразнюється, на нашу думку, завдяки, з одного боку, ситуації “Спілкування читача із самим собою”, з іншого, – специфіці функціонально-типологічних характеристик казки, які спричиняються до появи окремої комунікативної моделі. Як зауважує Ю. Лотман, “Текст – це особливо характерне для традиційних, древніх, таких, що відрізняються високим ступенем канонічності текстів – актуалізує певні аспекти особистості самого адресата. Під час такого спілкування отримувача інформації із самим собою текст виконує роль медіатора, який допомагає у перебудові особистості читача, зміні її структурної самоорієнтації і ступеня її пов’язаності з метакультурними конструкціями” [5, 88]. Аналізуючи функціонально-типологічні характеристики текстів (на підставі подвійної типології – того, хто створює (передає) текст й того, хто його слухає), Ю. Лотман відносить казку до схеми, згідно із якою типологічна класифікація текстів слухача й адресанта збігається. У цьому випадку роль адресанта полягатиме у створенні (передаванні) текстів із стійкою системою зовнішніх сигналів (посилення аспекту формалізації й ритуалізації текстів), що проявляються у вигляді типових зачинів, стереотипних героїв, закритого переліку ситуацій та ін. Підкреслимо, що одним із конститутивних елементів казки як типологічно виокремлюваного тексту культури є також символ. Семіотична природа символу дозволяє говорити про нього, як про автономний текст, наділений певним значенням (пам’ять символу), значно глибшим, ніж актуальний історичний контекст. Як слушно підкреслює Ю. Лотман: “У символі завжди є щось архаїчне. Кожна культура відчуває потребу у пласті текстів, що виконують функцію архаїки. Згущення символів тут, зазвичай, особливо помітне. Таке сприйняття символів не випадкове: їхня стрижнева група дійсно має глибоку архаїчну природу й сягає дописемної епохи, коли визначені (і, як правило, елементарні у плані накреслення) знаки представляли собою згорнуті мнемонічні програми текстів й сюжетів, що зберігалися в усній пам’яті колективу. Здатність зберігати у згорнутому вигляді винятково розгорнуті й важливі тексти залишалася за символами” [6, 212 – 213]. Архаїка казки (особливо, коли йдеться про семантичний вимір народних чарівних казок) якраз і відображає – завдяки символічній репрезентації – низку непересічних екзистенційно важливих ситуацій, із якими у процесі слухання

(читання) ідентифікується дитина. На думку Ю. Лотмана, “символ і в плані вираження, і в плані змісту завжди є певним текстом, тобто володіє певним єдиним замкнутим у собі значенням і чітко вираженою межею, яка дозволяє виділити його із оточуючого семіотичного контексту” [6, 212]. Символу притаманне власні смислове поле, об’єм пам’яті і логіка розгортання. Присутність символу у тому чи іншому текстуальному континуумі свідчить про наявність глибших функціональних зв’язків й глибшої асоціативної вертикалі, що встановлюється на рівні структурної діади: символ (як текст) – семіотичне оточення (як контекст). Іманентність природи символу полягає у збереженні інваріантного підґрунтя, котре характеризується смисловою невичерпальністю. За Ю. Лотманом, “смислові потенції символу завжди ширші від їхньої реалізації: зв’язки, у які вступає символ, за допомогою свого вираження з тим чи іншим семіотичним оточенням, не вичерпує усіх його смислових валентностей. Це й витворює той смисловий резерв, за допомогою якого символ може вступати у несподівані зв’язки, змінюючи свою сутність й деформує у непередбачуваний спосіб текстове оточення” [6, 214]. Символ у структурі казки виступає яскравим семіотичним сигналом, своєрідною прагматичною установкою, яка вказує на кульмінаційний перебіг подій, що мають місце у напруженій ситуації вибору. Кожен персонаж перебуває у континуумі, чітко впорядкованому локально-темпоральними й духовно-ментальними категоріями “до” і “після”. Вимір, що розгортається між опозицією до/після, активно витворює власне силове поле, у якому конструюється властива лише для нього система смислових валентностей конкретного символу. Функціонування символу у семіосфері казки безпосередньо пов’язується із його (символу) здатністю зберігати праінформацію, завдяки якій явище набуває ознак пра-явища, сутність властивостей – пра-сутності, універсального пра-смислу. Як стверджує С. Аверінцев, “сама структура символу спрямована на те, щоб занурити кожне часткове явище в стихію “першоначал” буття і дати через це явище цілісний образ світу” [1; 156]. За М. Рупніком, “символ – це щось, що включає у себе два світи у нерозривній єдності: один світ чуттєвий, космічний, історичний, інший – метафізичний, вічний, духовний” [12; 113]. Символ у такий спосіб здобуває статус зашифрованого семіотичного простору, розшифрування-розкодування якого дозволяє глибше збагнути специфіку функціонування усієї екзистенційної (і метафізичної) ситуації, знаком якої він (символ) й виступає. Беручи участь у комунікативній ситуації, одним із елементів якої є казка як специфічний тип повідомлення, дитина, серед іншого, здобуває досвід декодування, дешифрування культурних кодів, розгортання відповідних мнемонічних програм, а також формує надзвичайно важливий досвід нарративної ідентифікації, завдяки якій увиразнюється здатність до упорядкування власної життєвої ситуації як відповідної історії, а також поглиблюється вміння конструювати різноманітні нарративні й автонаративні репрезентації [16]. Дитина – як головний адресат казки – актуалізує найбільш важливі для неї “казкові” знаки, які допомагають їй орієнтуватися у системі ціннісних координат й у світі власного “я”. Казка за таких умов стає важливим

джерелом для вирішення складних внутрішніх конфліктів, із якими дитина не могла б самотійно собі поради. Інтерпретаційний потенціал архаїчної символіки виконує, таким чином, не лише дидактичні чи естетичні функції, але й дозволяє виявити, ідентифікувати й нейтралізувати, у конструктивний спосіб, усі найскладніші ситуації, які переживає дитина у своєму внутрішньому світі, тобто виконує потужну терапевтичну функцію, завдяки якій хаос цього внутрішнього світу поступово перетворюється у зінтегрований цілісний текст. Б. Беттелхайм наголошує на тому, що “Казки допомагають дитині відкривати власну ідентичність і власне покликання, вказуючи одночасно на те, якого досвіду вона потребує, щоб розвинути свій характер. Такого впливу не виявляє жоден інший літературний жанр. Казки вказують на те, що благополучне, повне задоволення життя є доступне кожному, незважаючи на життєві суперечності – проте лише тоді, коли не уникати повних небезпеки життєвих змагань, бо лише вони допомагають відкривати наше правдиве “я” [14, 68]. Казка, отже, як один із взірців символічної континуальності культури виконує у цій ситуації бажану терапевтичну функцію, яка сприяє внутрішній інтеграції дитячої psuche й відкриває значимість смислового виміру її життєвої ситуації.

Світ, згідно з Ю. Лотманом, може функціонувати у двох іпостасях – як Текст і як не-Текст, що, своєю чергою, вимагає різних шляхів його освоєння. Якщо світ – це текст, тоді він сприймається спільнотою/спільнотами як осмислене повідомлення, яке має власного автора (Бог, закони природи, абсолютна ідея і т. д.). Культурне освоєння світу людиною, згідно із цим варіантом, полягає у: 1) вивченні його (світу) мови; 2) дешифруванні тексту; 3) перекладі тексту на доступну для людини мову. Світ – не-Текст вимагає іншої моделі культурного освоєння. У цьому випадку світ є тим простором, який, передовсім, ще треба освоїти, структурувати, перетворити у смислову цілісність. Перед тим, як навчитися його (світ) читати, потрібно надати йому статус тексту [4, 151 – 152]. Підсумовуючи представлений вище матеріал, можна стверджувати, що унікальною властивістю казки є те, що вона поєднує у собі два вказаних вище типи структурування реальності: контактуючи із казкою, дитина, з одного боку, вчиться ідентифікувати зовнішній світ як текст, з іншого, – здобуває навички упорядкування хаотичного не-тексту власного “я” у цілісну автонаративну репрезентацію.

Література

1. Аверинцев С. Символ// Аверинцев С. София – Логос. Словарь. Второе, исправленное издание. – К.: Дух і Літера, 2001. – С. 155 – 161.
2. Бремон К. структурное изучение повествовательных текстов после В. Проппа// Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 429 – 436.
3. Леви-Стросс К. структура и форма // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 400 – 428.
4. Лотман Ю. Культура и информация// Лотман Ю. статьи по семиотике культуры и искусства. – Санкт-Петербург: Академический проект, 2002. – С. 143 – 153.

5. Лотман Ю. Семиотика культуры и понятие текста// Лотман Ю. Статьи по семиотике культуры и искусства/ Сост. Р. Г. Григорьева, Пред. С. М. Даниеля. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 84 – 90.
6. Лотман Ю. Символ в системе культуры// Лотман Ю. Статьи по семиотике культуры и искусства/ Сост. Р. Г. Григорьева, Пред. С. М. Даниеля. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 212 – 225.
7. Лотман Ю. Текст в тексте// Лотман Ю. Статьи по семиотике культуры и искусства/ Сост. Р. Г. Григорьева, Пред. С. М. Даниеля. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 58 – 77.
8. Лотман Ю. Текст и функция// Лотман Ю. Статьи по семиотике культуры и искусства/ Сост. Р. Г. Григорьева, Пред. С. М. Даниеля. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 24 – 37.
9. Почепцов Г. Владимир Пропп о морфологии сказки // Почепцов Г. русская семиотика. – М.: “Рефл-бук”, К.: “Ваклер”, 2001. – С. 483 – 500.
10. Пропп В. Морфология “волшебной” сказки. – Исторические корни волшебной сказки. Комментарии Е. М. Мелетинского, А. В. Рафаевой. Составление, научная редакция, текстологический комментарий И. В. Пешкова. – М.: Издательство “Лабиринт”, 1998. – 512 с.
11. Пропп В. Структурное и историческое изучение волшебной сказки // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 566 – 584.
12. Рупнік М. Символ як місце зустрічі// Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура/ Пер. з італ. Прокопович. – Львів: Свічадо, 2000. – С. 113 – 114.
13. Bartnicki R. ewangelie w analizie strukturalno-semiotycznej. – Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1992. – 96 s.
14. Bettelheim B. Cudowne i pożyteczne. O znaczeniach i wartościach baśni. – Warszawa: PIW, 1985. – 296 s.
15. Owczarek B. Opowiadanie i semiotyka. O polskiej nowelistyce współczesnej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975. – 208 s.
16. Trzebiński J. Narracja jako sposób rozumienia świata// Praktyki opowiadania. – Kraków: Universitas, 2002. – S. 87 – 126.

Анотація

У статті розглянуто структурально-семіотичну модель інтерпретації казки. Казка представлена як специфічний культурний текст, спрямований на формування наративної й автонаративної репрезентації.

Ключові слова: казка, текст, символ.

Summary

The structural-semiotic model in interpretation of fairy-tale is considered in the article. The fairy-tale is presented as an specific cultural text tends to form the narrative and autonarrative representations.

Key words: fairy-tale, text, symbol.